

Metodologinis pokomunistinės revoliucijos iššūkis

Santrauka

Straipsnyje nagrinėjamos metodologinės pokomunistinės revoliucijos tyrimo problemos. Pirmą, pateikiama kritinė "klasikinė" revoliucijos kategorijos vartosenos analizė išryškinant šios kertinės sąvokos taikymo pokomunistinės tikrovės analizei ribotumo priežastis. Antra, siūlomas instrumentinis pokomunistinės revoliucijos kaip ypatingo socialinio kismo modelis, kuris leidžia, autoriaus manymu, tinkamai pritaikyti šią universaliąją sociologemą. Tvirtinama, kad pokomunistinė revoliucija apibrėžtina kaip ypač *spartus, veiklus ir radikalus, tačiau pagal savo pobūdį įprastas, socialinis kismas*, kuriam būdingas ne *dalinis*, o *visuminis tūris, abejopas - institucinis ir artikuliacinis - pobūdis* ir išsyk *ketveriopa - atstatančioji (restitucinė), megdžiojančioji (imitacinė), išrandančioji (inovacinė) ir tęstinė (kontinuacinė) - orientacija*.

***

Kaip - turint galvoje pokomunistinės revoliucijos specifiką - galima teoriškai adekvati šios svarbios ir plačiai paplitusios kategorijos vartoseną, kuri jau nuo Aristotelio *Politikos* laikų atskyrė dvejus valdžios pasikeitimo rūšis: kai pasikeičia tik tie, kurie valdo, ir kai iš pagrindų keičiasi visa bendrabūvio sandara?

Revoliucijos termino kelias iš astronominio žodyno į politinį, o vėliau ir į sociologinį akademinį žodyną išvelgiamas palyginti nesunkiai (Griewank:1973). Tikriausiai visa tai įvyko -

Paryžiuje, 1789 m. liepos keturioliktosios naktį, kai hercogas de La Rochefoucauld-Liancourtas pranešė Liudvikui XIV - ajam, kad Bastilija užimta [...] Garsusis dialogas tarp karaliaus ir jo pasiuntinio buvęs itin trumpas ir itin daug pasakantis. Karalius tešūktelėjęs - "C'est une revolte", Liancourtas tepataišęs - "Non, Sire, c'est une revolution" [...] galimas daiktas, kad būtent tuomet vietoj cikliško, pasikartojančio judėjimo dėsningumo pirmąkart pabrėžtas jo neįveikiamumas (Arendt:1990,47-48).

Kaip bebūtų, būtent stojus modernybės erai šios sąvokos vartoseną pakito iš esmės. Jeigu iki to laiko ji buvo vartojama kaip astronominė

kategorija, - įsimintina, kad ir Kopernikas, ieškojęs dėsningai pasikartojančios dangaus kūnų judėjimo tvarkos, savo veikalą pavadino *De revolutionibus orbium coelestium*, - tai po lemtingosios Liancourto frazės ji ėmė reikšti ne įprastinį, nuolatinį ir tolygų pasikartojimą, o spontanišką, nevaldomą ir griauinantį esamą sanklodą vyksmą. Žinoma, per keletą sociologinio diskurso raidos šimtmečių *revoliucijos* terminas buvo vartojamas nevienodai, tačiau, nepaisant visų su kontekstu susijusių skirtumų, jis visuomet žymėjo ypač spartų ir smarkų *socialinio kismo*, o ne *socialinės dinamikos* procesą.

Socialinio kismo kategorija pažymi visų bendrabūvio (visuomeninio buvimo) struktūrų - socialinių grupių, elgesio taisyklių, vertybinių orientacijų, kultūros simbolių ir t.t. - kaitos procesą. Šios - socialinio kismo - kategorijos kaip specifinio sociologinio diskurso termino (sociologemos) vartosenos būtinumą lemia du dalykai. Pirmą, *socialinio kismo* sąvoka yra kur kas siauresnė už socialinės kaitos kategoriją: kismas, gramatiškai reikšdamas ne įvykio, o eigos veiklo kategoriją, tenurodo į dinaminį kaitos aspektą. O kaitos terminas, perteikdamas abu - ir įvykio, ir eigos - veikslus, apima tiek

socialinių transformacijų rezultata, tiek ir nuolat vykstančių pasikeitimų procesą. Todėl (socialinės) kaitos sąvoka tik iš dalies sinonimiška (socialinio) kismo sąvokai. Bet kuri kaita tuo pačiu yra ir kismas, tačiau nieku gyvu ne atvirkščiai: visa tai, ką galime pasakyti apie kismą, tinka ir kaitai, tačiau tai, kas būdinga kaitai, nebūtinai bus būdinga kismui. Antra, norėdami išryškinti tokį bendrabūvio pokyčių pobūdį, kuris veikia ir esmingai pakeičia, o ne pakartoja, varijuoja ir įtvirtina socialinės būties sanklodą, kalbame ne apie *socialinį kismą*, o apie *socialinę dinamiką*. Kitaip sakant, radikalius socialinius pokyčius iššaukia kismo, o nuosaikius - socialinės dinamikos procesas. Žinoma, tikrovėje abu pokyčių tipai visuomet susipynę ir visuomet vyksta vienu metu, tačiau, žvelgdami retrospektyviai, vis dėlto galime atpažinti, kuris iš jų nulėmė vieno ar kito laikotarpio raidą.

Taigi plačiausiame sociologinio diskurso horizonte *revoliucijos* sąvoka reiškia ne tik spartų socialinį kismą, bet ir laiduojantį radikalią bendrojo buvimo kaitą socialinį kismą. Bene labiausiai įsitvirtinusi, "klasikinė", sociologinė modernios revoliucijos kaip staiga ir radikalaus socialinio kismo samprata apima bent penkerias metodologines prielaidas. Visos jos buvo suformuluotos analizuojant modernizacijos vyksmą, prasidėjusi XVIII a. Vakaruose, ir pasikartojusi, jau antroje XX-ojo amžiaus pusėje, "Trečiajame Pasaulyje". Pirma, ekonominės socialinės sklaidos padarinių - visų pirma skurdo - augimas skatina politinę mobilizaciją ir protestą. Antra, revoliucija tiesiogiai priklauso nuo valdžios nesugebėjimo susitvarkyti su įvairiais socialinę atskirtį skatinančiais procesais: paprastai įvyksta politinės, socialinės ir ekonominės krizės, o tuomet griebiamasi įvairių nesėkmingų reformų. Trečia, revoliucija neįmanoma be radikalių ideologinių nuostatų paplitimo - dažniausiai tokį paplitimą skatina dar prieš kelis dešimtmečius prasidėjęs intelektualų nusivylimas esama socialine ir politine padėtimi bei vertybėmis. Ketvirta, bendriausioji revoliucijų priežastis - "socialiai nepalankių" modernizacijos padarinių (biurokratizacijos,

anomijos, marginalizacijos ir pan.) rezultatas. Penkta, politinės valdžios raida dažniausiai paklūsta keturių pakopų logikai: 1) senąjį režimą iš pradžių pakeičia nuosaikius valdymo laikotarpis, susijęs tik su menkomis struktūrinėmis permainomis, 2) jį netrukus pakeičia radikalių socialinių permainų periodas, valdomas ryžtingų reformatorių, o 3) pastarąjį, savo ruožtu, užbaigia staiga prasidėjęs autoritarizmo laikotarpis, kai valdžioje įsitvirtina charizmatiniai revoliucijos lyderiai (pvz.: Cromwellis, Napaleonas, Stalinas, Mao, Castro, Ayatollah Khomeini's), ir galų gale pasitraukus pastariesiems 4) stoja pagrįsta nuosaikaus pragmatizmo principais politinio valdymo era (Goldstone:1986,1-2; Harper:1998,159-161).

Atrodytų, kad pokomunistinę revoliuciją galima paaiškinti remiantis išaugusia iš funkcionalizmo socialinio kismo teorija, kurioje "klasikinis" moderniosios revoliucijos modelis įgyvendintas itin nuosekliai ir aiškiai. Čia radikali permaina grindžiama a) pusiausvyros tarp įvairių institucinių posistemų sutrikimu (Smelser:1962) ir b) vienokiu ar kitokiu būdu organizuotų socialinių sąjūdžių (*social movements*) susidarymu (Goldstone:1986,6). Kai socialinis kismas esti tolygiai apėmęs pamatines institucines struktūras (ekonomiką, politinę sistemą, švietimą, kultūrą ir pan.), tuomet visos jos ir kinta vienoda sparta. Todėl ir disfunkcijas, atsirandančias bendroje bendrabūvio sistemoje, galima įveikti efektyvių reformų pagalba. O jeigu socialinio kismo tūris (žr. toliau) yra pasiskirstęs netolygiai, visuomenė kaip sistema tampa išbalansuota. Tai iššaukia anomijos, radikaliųjų ideologijų ir sąjūdžių antplūdį, valdymo struktūros sąstingį ir kitas radikalias bendrabūvio sistemos disfunkcijas.

Jeigu Prancūzijos, Rusijos ir Amerikos revoliucijoms buvo būdingas itin spartus ekonominės, demografinės, technologinės bei švietimo sistemų kismas esant palyginti statiškai politinio audinio būklei (Johnson:1966), tai skiriamasis pokomunistinės revoliucijos požymis - lėtai kintančios ekonominės, demografinės ir technologinės posistemės esant ypač sparčiam politinio ir kultūrinio audinio

kismui (greičiausiai po 1987-ųjų metų kito pilietinė visuomenė - visų pirma žiniasklaidos, švietimo, mokslo ir kultūros institucijos). Tačiau net jeigu sisteminių komunistinio kolektyvinio gyvenimo disfunkcijų bei organizuotų nepasitenkinimo sąjūdžių konstatavimas būtų pagrįstas (o tam akivaizdžiai prieštarauja neredukuojama buvusių sovietinių kraštų socialinių požymių įvairovė), nei būtinos, nei pakankamos pokomunistinės revoliucijos sąlygos liktų neaiškios. Taip yra todėl, kad funkcionalizmo metodologijos padiktuoti svarstymai nepajėgia atsakyti į pagrindinį savo pačios iškeltą klausimą: kokios yra universaliosios revoliucijos priežastys? Juk sisteminė disfunkcija toli gražu ne visuomet iššaukia revoliucijas, tad intensyvi modernizacija bei ją lydintys “nepalankūs” padariniai vienur tampa revoliuciniais procesais, o kitur - ne. Tuo būdu funkcionalistinė universaliųjų revoliucijos sąlygų paieška nepakelia prisiimtos metanaratyvinio įsipareigojimo naštos: pasaulis pasirodo esąs pernelyg įvairus, kad išsitektų priežastinės sisteminės disfunkcijos kazuistikos schemose.

Kuklesnę, t.y. turinčią kur kas mažiau universalių ambicijų revoliucinio socialinio kismo teoriją, kuri taip pat iš esmės neprieštarauja “klasikinei” revoliucijos koncepcijai ir tarsi sukonkretina perdėm abstrakčias funkcionalistinės analizės nuostatas, pasiūlė Theda Skocpol (Skocpol:1976,1979): “Socialinės revoliucijos yra sparčios ir esminės valstybinės bei klasinės visuomenės struktūros transformacijos, kuriuos palydi ir iš dalies vykdo sukilimai iš apačios, vykstantys klasiniu pagrindu”. (Skocpol:1979,4.) Čia kalbama apie ketverias pagrindines revoliucijų priežastis: 1) konkurencines ir karines tarptautinio masto negandas, 2) ekonomiškai, kultūriškai ir ideologiškai svarbaus elito nepasitenkinimą esama valdžia ir savo padėtimi, 3) nepakankamą kariuomenės ir kitų ginkluotų struktūrų lojalumą valdžiai ir 4) radikalaus organizuoto protesto akcijų - įvairių masinių manifestacijų, nepaklusnumo akcijų, masinių maištų ir sukilimų - antplūdį.

Atrodytų, jog pokomunistinės revoliucijos

scenarijų atitinka bent trys priežastiniai revoliucinio kismo komponentai. Pirma, komunistinis pasaulis nepajėgė konkuruoti su savo priešininku - liberaliuoju kapitalizmu - nei karybos, nei ekonomikos srityse. Tai matyti iš nuolatinių stagnacinės Brėžnevo eros palydovų - ekonomikos ir gyvenimo lygmens nuosmukio, vis didėjančio technologinio atsilikimo, mažėjančios įtakos trečiajame pasaulyje, pralaimėto karo Afganistane ir pan. Antra, komunistinės visuomenės elito sluoksniai toli gražu nebuvo vienalyčiai - tarp jų būta nemažai besivaržančių grupuočių: ortodoksai prieš reformatorius, regionai prieš centrą, profesiniai vadybininkai prieš partokratatus, mokslinė ir kūrybinė inteligentija prieš technokratatus bei valdininkiją ir t.t. Be to, nuolat stiprėjo legitimacijos krizės apraiškos: valdančiosios nomenklatūros cinizmas, plintanti kapitalistinių Vakarų, kuriuose teka “pieno upės”, mitologija, pašaipus nepasitikėjimas oficialiąja ideologija, apėmęs išsilavinusius gyventojų sluoksnius ir pan. Trečia, karinių struktūrų nepaklusnumą valdžiai tarytum parodė nepavykęs Maskvos pučas 1991-ųjų rugpjūtį, kai elitiniai kariniai daliniai nepakluso perversmininkų įsakymams. Galų gale, nors “kraujo stygius” neleidžia įžvelgti bent kiek smarkesnio organizuoto masinio pasipriešinimo proveržmio, įvairių, tegu ir taikių, sąjūdžių lavina buvo apėmusi tiek pačią sovietinę imperiją, tiek ir jos satelines prieigas Rytų Europoje - nuo profsąjungų Solidarumo Lenkijoje, pilietinio Sąjūdžio bei Liaudies Fronto Baltijos kraštuose iki kultūrinio *Atminties* ir tariamai militarinio *Skydo* judėjimo Rusijoje.

Tačiau iš tikrųjų euristinė šios koncepcijos galia yra apgaulinga. Taip yra ne tik todėl, kad komunistinių elito sluoksnių heterogenija, ekonominės ir tarptautinės konkurencijos negandos bei legitimacijos krizės padiktuotas cinizmas ir nepasitenkinimas nebuvo skiriamasis 8 - ojo dešimtmečio bruožas: čia pakaktų prisiminti ikikarinio bado mastus Ukrainoje; disidentinius bei rezistencinius sąjūdžius; chronišką ir praktiškai nuolat besitęsiantį maisto produktų, būtiniausių prekių bei energetinių išteklių stygių tiek pačioje sovietų imperijoje,

ties ir jos palyginti turtingiau gyvenančiose priegose; valdančiųjų elitų tarpusavio kovos nulemtą "politinės linijos keitimą" pačiame Kremluje iš karto po Stalino mirties; "maištą iš viršaus", kurį netrukus palaikė "apačios" Čekoslovakijoje ir t.t. Kaip ir abstraktesnės funkcionalistinės kazuistikos atveju, šis mėginimas sistemiskai atskleisti revoliucinio kismo priežastis ar nors prielaidas vertintinas kaip tegu ir kiek mažesnė, tačiau akivaizdi teorinė nesėkmė - dėl pernelyg apibendrintos empirinės tikrovės redukavimo į, anot Geothe'ės, "sausos teorijos šakos" geometriją. Be to, kai kurių svarbių įvykių vertinimas kaip iš principo atitinkančių kalbamą schemą esti mažių mažiausiai problemiškas. Pavyzdžiui, karinių struktūrų "nepaklusnumas" Maskvos pučo metu (priešingai prieš tai parodytam jų paklusnumui Tbilisio ir Vilniaus skerdynėse) negali būti pagrįstai laikomas lojalumo *ancient regime* atžvilgiu demonstracija: tuo metu teisėtoje valdžioje, kuriai turėjo paklusti ginkluotosios pajėgos, jau buvo įsitvirtinę tarp savęs kovojantys reformatoriai, o ne prarandantys įtaką ortodoksiniai partokratai.

Ir, *last but not the least*, ši, itin kruopščiai pagrįsta konkrečios istorinės medžiagos studijomis, teorinė schema nepajėgia paaiškinti svarbiausios II - ojo tūkstantmečio pabaigos pokomunistinės revoliucijos - juk, kaip pažymi ir daugelis tyrinėtojų (Rozman:1992), ją sukėlė ne nesulaikomos visuomeninio protesto bangos, o palyginti tylios - kabinetinės - komunistinių partinių, vyriausybinių ir vadybinių elito sluoksnių tarpusavio kovos. Revoliucinis Gorbačiovo vaidmuo buvo visiškai priešingas Liudviko XVI - ojo, kurio jokia bent kiek rimčiau išivaizduojama prasme negalėtume laikyti prancūzų buržuazinės revoliucijos tėvu, vaidmeniui. Pokomunistinė revoliucija, tarsi pratęsdama dar Marxo pradėtą dialektinės akrobatikos tradiciją, lydinčią komunistinio kolektyvinio gyvenimo raidos peripetijas, vėl atrodo lyg būtų "apversta aukštyn kojomis": ji radosi ne apačioms spaudžiant viršūnes, o, atvirkščiai, viršūnėms verčiant apačias jas spausti. Kitaip sakant, pokomunistinė revoliucija akivaizdžiai pažeidžia įprastinę iki

šiol buvusių - modernizacinio tipo - revoliucijų logiką, pabrėžiančią neišvengiamumo, masiškos mobilizacijos ir kruvinos valdančiųjų elito sluoksnių agonijos retoriką. Šitaip aiškėja kartinio metodologinio klausimo pagrindumas: jeigu pokomunistinės revoliucijos peržengia tipišką modernybės revoliucijų požymių ribas, tuomet kokios turėtų būti metodologinės sociologinio tyrimo korektyvos, įgalinančios adekvatų ar bent euristiškai produktyvesnį pokomunistinės revoliucijos modeliavimą?

Be to, daugelis tyrinėtojų revoliucijos sampratą sieja su revoliucinio sąjūdžio sėkme, apibrėždami ją kaip "protesto sąjūdį, kuriam pavyksta užgrobti valdžią" (Baecheler:1975,91), "neteisinį centrinio valstybės aparato perėmimą, pakertantį ekonominę bei politinę dominuojančios senojo režimo politinės grupės galią" (Trimberger:1978,12), kaip "staigų ir prievartinį išsigalėjusios politinės valdžios nuvertimą" (Friedrich:1966,5) arba kaip "sparčią esminę ir prievartinę vyraujančių visuomenės vertybių ir mitų, jos politinių institucijų, socialinės struktūros, valdžios, vyriausybės veiklos ir politikos (*policy*) vietinę kaitą (*domestic change*)" (Huntington:1968,264). Tačiau ar tai iš tikrųjų reiškia, kad, tarkime, Baltarusijoje, kurioje visą dešimtmetį vykstančių bendrabūvio transformacijų bene niekas nesieja su sėkmingomis revoliucinėmis permainomis, iki pat XXI a. pradžios apskritai nebus įvykusi jokia pokomunistinė revoliucija? Jau vien iš šio retorinio pavyzdžio matyti, kad ir radikalias socialinio audinio kaitos sėkmingumo kriterijaus taikymas vargu ar gali būti laikomas neginčytinu. Todėl kai kurie tyrinėtojai sąmoningai jo atsisako teikdami itin aptakius revoliucijos vyksmo apibūdinimus, pvz. laikydami ją "subordinuotų grupių *mėginimais* (išskirta cituojant. - M.P.Š.) transformuoti socialinius politinės valdžios pagrindus" (Kimmel:1990,128).

Galų gale revoliuciją galima suprasti kaip itin sutelktą intencionalaus socialinio protesto sąjūdžio atmainą (Tilly:1978). Išsamiausia ir labiausiai susisteminta Charles Tilly'io tokio tipo koncepcija grindžiama pamatine, nors

paties Tilly'io *explicite* ir neišsakyta, prielaida, savo ruožtu vaizdžiai liudijančia skvarbų "moderniojo metanaratyvo" metodologijos balsą: esą revoliucijos sąjūdis traktuotinas kaip toks kolektyvinio protesto veiksmas, kurį įgalina sąmoningas siekimas užtikrinti protestuojančiųjų interesus (Skocpol: 1979). Tačiau vargu ar visiems pokomunistinės revoliucijos sąjūdžiams galima korektiškai priskirti ne tik intencionaliai artikuliuotų interesų tapatumą, bet ir protesto pavidalą: ko gero, pirmuoju atveju, paisydami iki šiol nematytos revoliucinių socialinių pavidalų įvairovės, iš jų tarpo turėtume išbraukti kai kuriuos itin heterogeniškos sudėties liaudies frontus, o pastaruoju atveju, norėdami išvengti kaltinimo rūmų intrigų ir socialinio protesto suplakimu - pačią tuometinės nomenklatūrinės valdžios ir nomenklatūrinių elito sluoksnių grietinėlę.

Visa tai, mano manymu, įtikina, kad revoliucijos kategoriją derėtų "apvalyti" nuo metanaratyvinių moderniojo sociologinio diskurso metodologinių apnašų. Tai reiškia, kad revoliucinių pertvarkymų nederėtų redukuoti į tokių - šiuo atveju modernizuojantį - vyksmą, kuris nuolatos kartoja arba spontaniškai interpretuoja vieną, vieną kartą ir visiems laikams nustatytą, scenarijų.

Universalus visur ir visada galiojantis modernėjančio socialinio kismo scenarijus nepajėgus paaiškinti net ir tokių socialinių transformacijų, kurios neabejotinai traktuotinos kaip modernizacija arba, kaip buvo priimta sakyti antroje XX-ojo amžiaus pusėje, tiesiog vystymasis arba raida (*development*). Keletą pokarinių dešimtmečių - beveik iki pat 8 - ojo dešimtmečio - raidos specialistai bemaž vienbalsiai sutarė, kad modernizacijos sėkmę laiduoja keturi veiksniai: pakankamas užsienio investijų kiekis, spartus šiuolaikinių technologijų diegimas, konkurencijos principais pagrįsta tarptautinė laisvoji rinka ir pamatinių Vakarų civilizacijos pricipų plitimas. Pasiremiant tokia vienininga nuomone, dauguma turtingiausių kraštų pradėjo itin plataus masto programas, skirtas Trečiojo Pasaulio modernizacijai. Tačiau, nepaisant visų pastangų

suteikti trilijonines paskolas ir kitokią pagalbą, šio empirinio sociologinės teorijos patikrinimo rezultatai apverktini: paskutiniojo XX-ojo amžiaus dešimtečio viduryje tik 358 milijardieriai disponavo kapitalu, kuris buvo tolygus valstybių, kuriose gyveno virš 45% visų pasaulio žmonių, kapitalui, o pagal 1993-ųjų metų duomenis iš 23 trilijonų dolerių, tuomet sudarusių bendrąjį viso pasaulio vietinį metinį produktą (*GDP - Gross Domestic Product*), vos 5 trilijonai teko silpnai išsivysčiusiems šalims, kuriose gyveno virš 80% visų pasaulio piliečių. Jeigu 1960 - aisiais metais 20% žmonijos kontroliavo 70% viso turto, tai po tris dešimtmečius trukusio praktinio universaliosios modernizacijos teorijos įgyvendimo, t.y. 1989 - aisiais metais, 20% procentų pasaulio piliečių jau turėjo 83% turto (UNDP:1996). Todėl, pradėdant 1970-aisiais, ėmė populiarėti kur kas labiau skeptiškos, o po kiek laiko ir sudėtingesnės bei kur kas atsargesnės sociologinės koncepcijos, paskelbusios post-vystymosi (*postdevelopment*) ir iš dalies net post-metanaratyvinę sociologijos erą. Iš pradžių paplito pasaulinės sistemos teorija, pagrįsta marksizmo-leninizmo principais. Šioji teorija supriešino save su susikompromitavusiomis modernizacijos teorijomis ir, nepaisant to, nė iš tolo nebijojo metanaratyvinio diskurso žabangų (Wallerstein:1974). 9 - ojo dešimtmečio pradžioje ėmė formuotis globalizacijos (Rosenau:1980; Wallerstein:1983) teorijos, o vėliau - ne tik įvairios globalizacijos, bet ir pomodernybės koncepcijos, kurios, linkdamos į metodologinį eklektizmą, sąmoningai riboja arba net paneigia tiek realistinės metodologijos galią, tiek ir metanaratyvinių ambicijų teisėtumą (Giddens:1990; Robertson:1990; Bauman:1992; Harper:1996).

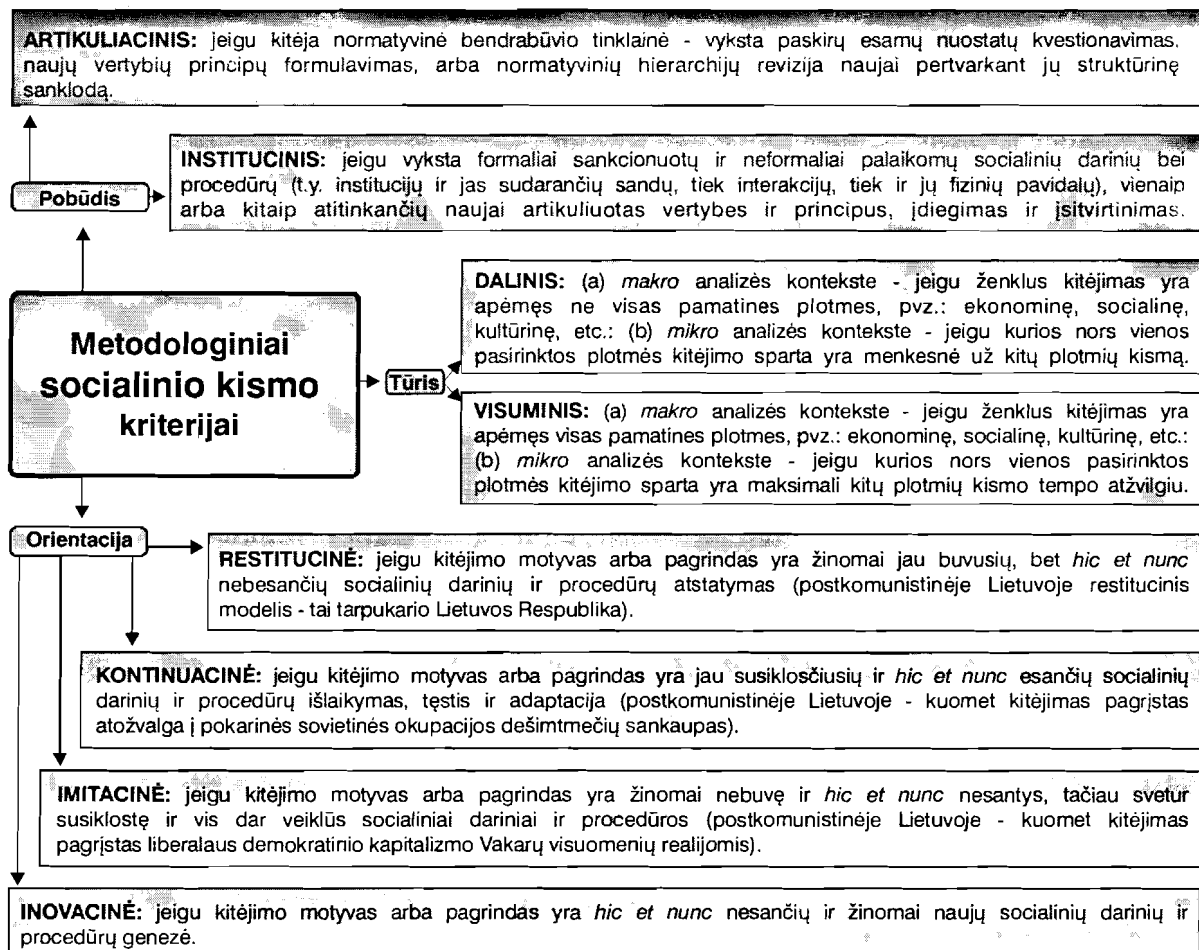
Tokia pati klaidingumo nuodėmė būdinga ir kitam, bene dar plačiau paplitusiam sociologijos mokslo universaliajam "dėsniui": neva modernizacija, kaip itin sparti raida, esanti radikalaus šeimos pobūdžio pasikeitimo priežastis. Buvo manoma, kad būtent modernizacija pakeičia tradicinę, t.y. daugianarę, gimininiais ryšiais pagrįstą, šeimą modernia, t.y. vienos ląstelės (branduoline),

vedybine šeima. Tačiau, kaip rodo daugybė tyrimų, branduolinė šeima nieku gyvu negali būti laikoma modernizacijos padariniu: ji aptinkama tiek ikiindustriniame Amerikos žemyne, tiek viduramžių Europoje, tiek ir kitose pasaulio visuomenėse (Collins:1995,102; Laslett:1971; Demos:1970). Ir vienu, ir kitu atveju šių teorijų klaidingumą lėmė ta pati universalizuojanti metodologinė žiūra, reikalaujanti pagal istoriškai susiklosčiusį analitinį (arba kalbamajame kontekste - pozityvistinį) gamtos mokslų korpalių rėsti tokius bendrabūvį reprezentuojančius modelius, kurie, būdami trans-kontekstiniai ir universalūs, baudžiasi atskleisti kauzalius žmogiškos interakcijos kaitos principus.

Todėl ir revoliucijos samprata, jei tik ją norima mąstyti kaip euristiškai produktyvų ir metodologiškai nepriekaištingą sociologinio diskurso terminą, turi būti atidžiai skiriama nuo

jau susikompromitavusių trans-kontekstinių ir kauzalių užmojų bei suprastina formaliai, t.y. tik kaip ypatinga *socialinio kismo* (dažniausiai - *endogeninio*) atmaina, kuriai būdingas *visuminis tūris*, *dvejopas pobūdis* ir *ketveriopa orientacija* (žr. paveikslą "Metodologiniai socialinio kismo kriterijai").

Endogeninio kriterijaus pirmenybė reiškia, kad pagrindinis dėmesys turi būti nukreiptas į tuos pokyčius, kurių prielaidas ir būdą padiktavo ta pati kolektyvinio gyvenimo struktūra, kurią jie iš pagrindų transformavo. Tokia metodologinė nuostata grindžiama prielaida, kad išorinių įtakų - kad ir kokios jos būtų reikšmingos - poveikis nėra nei svarbiausia, nei pakankama, nors dažnai ir būtina, revoliucinio socialinio kismo sąlyga, todėl patys esmingiausi revoliuciją nulemiantys veiksniai visuomet glūdi paties besikeičiančio bendrabūvio gelmėse. Šios pažiūros tinkamumą liudija ne tik bemaž

visos revoliucinius pokyčius aiškinančios koncepcijos, kurios gali pasipuikuoti bent kiek ryškesne euristine galia, bet ir gausūs konkrečios istorinės medžiagos tyrinėjimai.

Kita vertus, dėl ekonominių, informacinių ir politinių globalizacijos procesų, smarkiai stiprėjusių pradedant antrąja XX-ojo amžiaus puse, adekvati revoliucinio socialinio kismo koncepcija, nuosekliai pripažįstanti metodologinę konkrečios socialinės santvarkos pirmenybę, privalo vis daugiau paisyti egzogeninių veiksnių svarbos. Tačiau atožvalga į visuotinę konkrečių valstybių ir kitokių regioninių socialinių darinių tarpusavio priklausomybę ir į *transkontekstinius*, universalius bendrabūvio raidos apibrėžimus nieku gyvu nereikia endogeninių faktorių sumenkinimo reikmės. Atvirkščiai, globalizacijos procesai reiškia ne visuotinį jų paliestų bendrabūvio struktūrų supanašėjimą, o dar didesnę socialinio audinio įvairovę (Bauman:1992;Hall:1992). Globalizacija skatina ne visuotinę socialinių pavidalų unifikaciją, bet veikiau jų sporadišką proliferaciją - ji yra ne tolygus visos žmonijos bendrabūvio struktūrų vienodėjimas, o vis didėjantis jų savitumas, lemiantis diskretišką bei vis sunkiau prognozuojamą kismo pobūdį (McMichael:1996,234). Vadinasi, tinkamiausios teorinės žiūros pasirinkimo akistatoje įvietintų, t.y. endogeninių, veiksnių atodanga įgyja dar didesnę metodologinę svarbą. Kitaip sakant, kadangi smarkėjant globalių socialinę raidą lemiančių veiksnių poveikiui, įvairios bendrabūvio formos - pradedant valstybinės organizacijos pavidalais ir baigiant gyvenimo stiliais - eina ne vienodyn, o skirtingyn, adekvačiai atskleisti konkrečios visuomenės kaitos sąlygas ir specifiką gali būtent endogeninė, o ne egzogeninė socialinio kismo analizės perspektyva.

Socialinio kismo tūris, galintis būti *dalinis* arba *visuminis*, apibūdina bendrabūvio pavidalų (socialinių struktūrų), kuriuos apima radikalios permainos, kiekį ir/arba jų transformacijos mastą. Remiantis nuo seno išvirtintusia sociologinio diskurso tradicija, naudinga skirti bent keletą pamatinių socialinės struktūros

padalinių ar plotmių: ekonominę, kultūros, socialinę ir politinę bendrabūvio plotmę. Tai nereiškia, kad negalime išvelgti kitokių "pamatinių" plotmių, pavyzdžiui, švietimo, šeimos, marginalinių, elito, valdžios, pasitikėjimo, įtakos, gyvenimo stilių, konfesinių ir t.t. *ad infinitum*. Juk visų įmanomų kolektyvinio gyvenimo pavidalų klasifikavimo ir jų "pamatymo" bei įvardijimo principai priklauso ne nuo "objektyviai esančios" socialinės tikrovės diktato, o tik nuo esamų mokslinio diskurso ypatybių: pasirinktos tyrimo perspektyvos, profesionalaus žodyno galimybių, susiklosčiusios sociologinio arba tarpdalykinio galvojimo tradicijos, paties tiriančiojo sugebėjimų, norų ir pan. Kaip bebūtų, bendriausioje ar globalinėje (*makro*) analizės perspektyvoje *dalinis* socialinio kismo tūris pažymi ženklus transformacijos masto palytėtų ribotų kolektyvinio gyvenimo plotmių kiekį: šia prasme kalbėsime apie kultūrinį, ekonominį, ideologinį ir t.t. bendrabūvio kismą, turėdami galvoje dalinį jo tūrio apibrėžimą. O *visuminis* socialinio kismo tūris *makro* analizės kontekste nurodo, kad ženkli transformacija bus palytėjusi visas pamatines (pamatinėmis laikomas) bendrabūvio plotmes. Savo ruožtu, ribotoje arba įvietintoje (*mikro*) tyrimo perspektyvoje, kurioje analizuojama kuri nors viena pasirinktoji plotmė, dalinis socialinio kismo tūris žymės menkesnį, o visuminis - smarkesnę transformacijos mastą kitų bendrabūvio plotmių atžvilgiu. Todėl socialinio kismo tūrio kategorija abiem pasirinktos analizės (*mikro* ir *makro*) perspektyvos atvejais leidžia fiksuoti ir absoliutų pokyčių apimties, ir jo santykiško intensyvumo laipsnį.

Socialinio kismo pobūdis apibūdina artikuliacinį arba institucinį būdą, kuris daro poveikį įvairioms bendrabūvio struktūroms. Socialinio kismo *artikuliacija* - tai naujų vertybių ir principų, sudarysiančių normatyvinį socialinių veiksmų pamatą, paieška, formulavimas ir priimtis (*interiorizacijos* procesas). Artikuliacinis vyksmas - tai normatyvinės bendrabūvio tinklainės peržiūra, kurios mechanizmas - tiek paskirų esamų nuostatų kvestionavimas bei naujų vertybinių principų formulavimas, tiek ir

susiklosčiusių normatyvinių hierarchijų revizija naujai pertvarkant jų struktūrinę sanklodą. Sėkminga artikuliacija reiškia naujų vertybinių nuostatų, modifikuotų jų darinių bei kitokios nei buvusi, globalios pastarųjų tarpusavio santykių sistemos įsitvirtinimą. Artikuliavimo procesas gali apimti visus įmanomus normatyvinius principus (kultūrinius, etinius, politinius, ekonominius, religinius ir t.t.) ir vertikalius bei horizontalius jų tarpusavio santykio (nusakančio, kurios nuostatos esti vienodos vertės, o kurios ne) pavidalus. Tai nereiškia, kad radikaliam kintant normatyvinei bendrabūvio tinklainei būtinai pasikeičia visi iki vieno ją sudarantys principai arba bent jau neabejotina jų dauguma. Atvirksčiai - dažniausiai socialinio kismo artikuliacija reiškia ne naujų, iki šiol nematytų, vertybių, įsitikinimų, nuomonių ir normų atsiradimą, tačiau jų galiojimo lauko transformaciją bei radikalią jų hierarchinės sistemos pertvarką. Pavyzdžiui, verslumo, apsukrumo ar sąžiningumo vertybės pradedamos gausiai taikyti ekonominių interakcijų erčioje, o, tarkime, vertybinis meilės, ištikimybės ar pasiaukojimo statusas sumažėja procedūrinio teisingumo ar racionalaus tikslingumo atžvilgiu.

Socialinio kismo *institucionalizacija* - tai formaliai sankcionuotų ir neformaliai palaikomų socialinių darinių bei procedūrų (t.y. institucijų ir jas sudarančių sandų), vienaip arba kitaip atitinkančių naujai artikuluotas vertybes ir principus, įdiegimas ir įtvirtinimas (Cirtautas, Mokrzycki: 1995, 108-116). Viena vertus, institucionalizacijos vyksmas apima tiek savaiminį, tiek ir tyčinį *visiškai naujų* institucijų susiformavimą ir steigimą - taip gali atsirasti privataus verslo, konstitucinio teismo, dvigubos pilietybės, palūkanų, metrikacijos požiūriu neįteistos šeimos, biologinės ar surogatinės motinystės ir nesuskaitoma daugybė kitokių institucijų. Kita vertus, socialinio kismo institucionalizacija vyksta ir kaip esminė *jau esamų* socialinių darinių bei jų tarpusavio santykių sistemos modifikacija. Čia institucionalizacija reiškia naujovišką formaliai (tipiškai - teismų, savivaldybių, ministerijų, firmų ir pan. atvejais) ir neformaliai (tipiškai -

giminystės, bičiulystės, draugystės, ir pan. institucijų atvejais) sankcionuotų procedūrų, reglamentuojančių įvairių institucijų vidinius ir tarpusavio santykius, susiklostymą.

Iš to, kas pasakyta, matyti ne tik tai, kad jokia institucija neįmanoma be sistemiškos procedūrų visumos, bet ir tai, kad jos specifika esti tapati tokių procedūrinių darinių visetui. Juk ne tik šeimos, bet ir savivaldybės instituciją sudaro ne pastatai, kambariai ir antspaudai, o procedūrų - specifinių socialinę interakciją reglamentuojančių elgesio taisyklių - visetas: todėl komunistinio laikotarpio praktika paversti Vilniaus bažnyčias sandėliais dar toli gražu nelaidavo Lietuvos bažnyčios kaip instituto sunykimo arba jo esminės metamorfozės. Tai, žinoma, nieku gyvu nereiškia, kad visos institucijos turi vienodai daug ar vienodai mažai materialijų savo buvimo pavidalų, arba kad tokių pavidalų reikšmė yra vienodai svarbi visų institucijų gyvavimui ir kaitai. Atvirksčiai - bene visi socialiniai dariniai bei procedūros pasižymi ir jų fizinės raiškos įvairove, ir tokios materialios raiškos mastu, ir jos skirtinga reikšme. Todėl sėkminga institucionalizacija - socialinio kismo artikuliacijų institucinio įbūtinimo, įskaitant ne tik procedūrinius, bet ir fizinius pavidalus, vyksmas - užtikrina pakankamai stabilią ir darnią daugiau ar mažiau identifikuojamų socialinių darinių ir procedūrų (arba socialinės interakcijos formų) sistemą, be kurios būtų neįmanoma nauja kolektyvinio gyvenimo būklė, pasižyminti tariamai "negrįžtamam", t.y. ilgalaikiu radikalių socialinio audinio permainų įtvirtinimu.

Pabrėžtina, kad kaip ir visi kiti korektiško sociologinio diskurso terminai, *socialinio kismo artikuliacijos* ir *įteisinimo* kategorijos turėtų būti vartojamos tik instrumentiškai, dar tiksliau - tik euristiškai, t.y. *als ob* nuosekliai prisilaikant nominalistinės metodologijos principų. Tokiai euristinei vartosenai nėra reikalingos jokios ontologinės prielaidos apie, tarkime, būtinai binarinę bendrabūvio sandarą, postuluojančią griežtai dvilypę - vertybinę ir procedūrinę - socialinio ruimo struktūrą. Tiek artikuliaciniai, tiek ir instituciniai bendrabūvio dariniai įgauna savo artikuliacinę-institucionalizacinę specifiką

priklausomai nuo pasirinktos teorinės perspektyvos, tematizuotos konceptiniais susiklosčiusio sociologinio diskurso resursais ir jo horizonte. Todėl ir pati artikuliacinė-institucionalizacinė kategorijų perskyra traktuotina ne kaip įvardinananti, apčiuopianti arba, dar blogiau, adekvačiai atspindinti "tikrąją" socialinio gyvenimo sandarą, o tik kaip "idealusis tipas", galintis parodyti įmanomą socialinių interakcijų tipologiją ir šitaip pasitarnauti euristiškai, produktyviai socialinės būties analizei.

O tai, kad institucionalizacija gali būti įvardinta kaip institucinis socialinio kismo artikuliacijų įbūtinimas toli gražu nereiškia, kad bet kurio (ne tik revoliucinio) socialinio kismo logika suponuoja iš pradžių artikuliacinės ir tik vėliau bei pastarosios pagrindu - institucionalizacinės orientacijos vyksmo seką: tarsi pasikeitimai institucionalizacijos lygmenyje būtinai turėtų eiti tik po jau įvykusių artikuliacinių pokyčių. Iš tikrųjų galimi visi įmanomi sekos variantai: abi orientacijos gali vykti ir tuo pačiu, ir skirtingu metu - pastaruoju atveju abi orientacijos gali būti ne tik viena kitos išankstinė sąlyga, bet ir sklaidos pagrindas. Pokomunistinio revoliucinio kismo, kai jis buvo apėmęs konstitucinės teisės bei ideologijos sferas, atveju artikuliacinė orientacija buvo įveiklinta anksčiau negu institucionalizacinė, tačiau kiek vėliau abi orientacijos jau plėtojosi ir sinchroniškai, ir pakaitomis, t.y. su pertrūkiais. O, pavyzdžiui, radikalios lyčių vaidmens ir vertės supratimo permainos, atsiradusios JAV po 1970 m., susiklostė ne prieš esmines permainas užimtumo struktūroje, o po jų: šiuo atveju "elgsenos pokyčiai palengva sukėlė lyčių vaidmenų normų pokyčius, o ne priešingai" (Oppenheimer:1982,30) - vadinasi, čia institucionalizacinė socialinio kismo orientacija buvo artikuliacinės orientacijos prielaida ir pagrindas.

Socialinio kismo orientacijos kategorija žymi ketveriopo vertybinių permainų tipo - atstatančiojo (*restitucinio*), mėgdžiojančiojo (*imitacinio*), išrandančiojo (*inovacinio*) ir tęstinio (*kontinuacinio*) - dominavimą. Instrumentinis socialinio kismo orientacijos kategorijos pobūdis

itin aiškiai pabrėžia įprastinę tyrinėtojo prievolę savo nuožiūra pasirinkti metodologiją, operuojančią keturiomis, o ne, tarkime, dvejomis ar devyneriomis socialinio kismo orientacijomis. Pasirinkimą čia lemia vien tik euristinis konceptinių instrumentų pajėgumas, matuojamas ne jų tariamai "objektyviu" tinkamumu analizuojamos socialinės realybės pobūdžiui, o jų produktyvios sklaidos esamoje mokslinio diskurso tikrovėje tikimybe.

Restitucinis socialinis kismas reiškia vertybinę orientaciją į žinomai jau buvusių, bet dabar nebesamų bendrabūvio struktūrų (t.y. socialinių darinių ir procedūrų) atstatymą (Lietuvoje restitucinio modelio pavyzdys buvo pirmoji tarpukario Lietuvos Respublika); *imitacinis* - į žinomai nebuvusias ir nesančias, tačiau svetur susiklosčiusias ir vis dar veiklias struktūras (čia nagrinėjamu atveju - liberalaus demokratinio kapitalizmo Vakarų visuomenių realijas); *kontinuacinis* socialinis kismas vyksta kaip jau susiklosčiusių socialinių struktūrų išlaikymas, tęstis bei adaptacija (Lietuvoje - kaip atožvalga į pokarinės okupacijos dešimtmečių sankaupas); o galų gale *inovacinė* socialinio kismo orientacija žymi savarankišką naujų, dar žinomai nematytų bendrabūvio struktūrų genezę.

Kaip matyti, ketveriopos socialinio kismo orientacijos kategorinėje struktūroje ypatinga svarba priskirtina *žinomumo* apibrėžimui. Ši kategorija pabrėžia motyvacinį vertybinių socialinių interakcijų, transformuojančių artikuliacinį bei institucinį bendrabūvio audinį, pobūdį. Paprastai sakant, tuo atveju, jeigu kurie nors pokyčiai iššaukia tokius bendrabūvio pavidalus, kurie iš tikrųjų jau yra buvę anksčiau, tačiau kismo metu toks jų buvimas praeityje nėjo socialinės interakcijos pagrindu, tai, nepaisant to, kad visuomenėje neabejotinai galėjo būti individų (pvz., profesionalių istorikų), kurie visa tai tikrai žinojo, tokio socialinio kismo dar negalima kvalifikuoti kaip restitucinės orientacijos pavyzdžio. Tačiau jeigu tokio kismo veikėjai buvo asmenys (net jeigu tarp jų nebuvo nė vieno profesionalaus istoriko), kurie a) arba tokiu istoriniu išmanymu disponavo, arba tik tarė, kad juo disponuoja, ir

b) priėmė jį kaip savo elgesio pagrindą arba motyvą, tuomet šį kismą galime sieti su restitucine orientacija. Lygiai tas pats pasakytina ir apie kitas socialinio kismo orientacijas.

Metodologiškai svarbu ir tai, kad socialinių kismo interakcijų intencionalumas nesuponuoja išankstinės, sąmoningos, aiškios ir nedviprasmiškos socialinių veikėjų motyvų savipratos - tam, kad kolektyvinio bendrabūvio nariai galėtų atlikti vienokios arba kitokios orientacijos veiksmą, jie nebūtinai turi iš anksto žinoti jo motyvą bei nuosekliai siekti jį įgyvendinti. Veikiau atvirkščiai: kadangi socialiniai veiksmai visuomet esti interaktyvūs vienas kito atžvilgiu arba įtarpinti (jie, kaip ir visi kiti dviviečiai predikatai, reikalingi mažiausiai dviejų veikėjų sąveikos), tokių veiksmų motyvai ne tik skleidžiasi, bet ir formuojasi intersubjektyvioje prasmingos veiklos konstituavimo erdvėje. Kitaip sakant, socialinio kismo orientacija yra ne individualios sąmonės ar jų sumos, bet veikiančių tarpusavio sąveikų ypatybė. Todėl klausimas apie išankstinį socialinės sąveikos motyvo žinojimą yra klausimas ne apie tai, ar iš tikrųjų veikėjai tokį žinojimą turėjo savo žinioje prieš pradėdami veikti, o klausimas apie tai, ar toks žinojimas buvo išskleistas intersubjektyvioje jų interakcijų erdvėje. Vadinasi, vienokios ar kitokios orientacijos identifikacija yra tokia sociologinio diskurso užduotis, kuri gali būti adekvačiai vykdoma ne pagal individualią-psichologinę, bet pagal interakcinę-interpretacinę tyrimo metodologiją.

Paisant *instrumentinės* socialinį kismą apibūdinančių kategorijų vartosenos, ketveriopų socialinio kismo orientacijų skirtis visuomet esti priklausoma nuo pasirinktos chronologinės atskaitos skalės dydžio.

Pavyzdžiui, tokios bendrabūvio transformacijos, kurias galime įvardinti kaip restitucinio kismo fenomeną pasirinkę keletą šimtmečių perspektyvą, gali pakeisti savo orientaciją sumažinus laikinę analizės skalę iki kelių dešimtmečių. Nors abiem atvejais orientacijų skirtį lems tas pats metodologinis kriterijus, t.y. socialinėje sąveikoje įtarpintas motyvacinis kismo pobūdis, tačiau pastarasis vienu metu gali būti vienoks, o kitu - kitoks. Todėl apibendrinantis bet kurio socialinio pavidalo kismo apibūdinimas vienos ar kitos orientacijos terminais turi kruopščiai paisyti chronologinių pasirinktos bendrabūvio analizės ribų ir atidžiai vengti transkontekstinio ir neparemto įvietinta istorine medžiaga hipostazavimo.

Taigi, revoliucijos kategoriją galima suprasti kaip ypatingą *socialinio kismo* atmainą, kurios "savitumas" iš esmės esti ištirpdytas kiekybiniame socialinio kismo apibūdinime. Šitaip vartojama revoliucijos samprata nesuponuoja bent kiek konkretesnio moderniosios revoliucijos modelio ir todėl kur kas geriau tinka unikalių socialinių procesų (mūsų visuomenėje labiausiai rūpimu atveju - komunistinio kolektyvinio gyvenimo žlugimo ir pokomunistinės tikrovės genezės) tyrimui. Revoliucija čia tereiškia ypatingai *spartų, veiklų ir radikalų, tačiau pagal savo pobūdį įprastą, socialinį kismą*, kuriam būdingas ne dalinis, o *visuminis tūris, abejopas - institucinis bei artikuliacinis - pobūdis ir išsyk ketveriopa - atstatančioji (restitucinė), mėgdžiojančioji (imitacinė), išrandančioji (inovacinė) ir tęstinė (kontinuacinė) orientacija*. Arba: revoliucinių permainų galimybę pažymi pati *socialinio kismo* kategorija, jų radikalumą - *visuminio tūrio ir abejopo pobūdžio*, o veiklumą - *išsyk ketveriopos orientacijos* apibrėžimai.

Cituota literatūra

- Arendt H. *On Revolution*, London: Penguin Books, 1990.
- Baecheler J. *Revolution*, NY: Harper and Row, 1975.
- Bauman Z. *Intimations of Postmodernity*, London & New York: Routledge, 1992.
- Cirtautas A. M and Mokrzycki E. *The Articulation and Institutionalization of Democracy in Poland*. In: *Democracy, Civil Society and Pluralism* (ed. By Bryant C. and Mokrzycki E.) Warszawa, 1995, pp. 108-143.
- Collins R. and Coltrane S. *Sociology of Marriage and Family: Gender, Love, and Property* (4th ed.), Nelson Hall: Chicago, 1995.
- Demos J. *A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony*. NY: OUP, 1970.
- Friedrich C.J. (ed.) *Revolution*, NY: Atherton, 1966.
- Giddens A. *The Consequences of Modernity*, Stanford: Stanford UP, 1990.
- Goldstone J.A. (ed.) *Revolutions: Theoretical, Comparative, and Historical Studies*, N.Y.: Harcourt Brace Jovanovich, 1986.
- Griewank K. *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff: Entstehung und Geschichte*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973.
- Hall D. H. & McGrew T. (eds.) *Modernity and its Futures*, Polity Press, Cambridge, 1992.
- Harper C. L. *Environment and Society: Human Perspective on Environmental Issues*, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996.
- Harper C.L. *Exploring Social Change: America and the World*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1998.
- Huntington S. *Political Order in Changing Societies*, New Haven, CT: YUP, 1968.
- Johnson C. *Revolutionary Change*, Boston, MA: Little Brown, 1966.
- Kimmel M.S. *Revolution: A Sociological Perspective*, Cambridge: Polity Press & Philadelphia: Temple University Press, 1990.
- Laslett P. *The World We Have Lost: England Before the Industrial Age*, NY: The Free Press, 1970.
- McMichael Philip. *Development and Social Change: A Global Perspective*, Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press, 1996.
- Oppenheimer V. *Work and the Family: A study in Social Demography*, NY: Academic Press, 1982.
- Robertson R. Mapping the Global Condition. In: Featherstone M. (ed.) *Global Culture*. London: Sage, 1990.
- Rosenau J. *The Study of Global Interdependence*, London: Frances Pinter, 1980.
- Rozman G. The Connection between Political and Economic Reform in Communist Regimes. In: Rozman Sato, and Segal (eds.), *Dismantling Communism: Common Causes and Regional Variations*, Baltimore, MD: John Hopkins UP, 1992.
- Skocpol Theda. France, Russia, China: a Structural Analysis of Social Revolutions. In: *Comparative Studies in Society and History*, #18, 1976, pp. 175-209.
- Skocpol Theda. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge: CUP, 1979.
- Smelser N. The Modernization of Social Relations. In: Wiener (ed.), *Modernization: the Dynamics of Growth*, N.Y.: Basic Books, 1966; pp. 110-121.
- Tilly C. *From Mobilization to Revolution*, Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978.
- Trimberger E.K. *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, New Brunswick, NJ: Transaction, 1978.
- United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Report*, NY: OUP, 1996.
- Wallerstein I. *The Modern World System*, NY: Academic Press, 1974.
- Wallerstein I. *Historical Capitalism*, London: Verso, 1983.